

Тема 3. Програма соціологічного дослідження (частина 2).

1. Логічний аналіз основних понять.

1.1. Інтерпретація.

1.2. Операціоналізація.

2. Висування гіпотез.

1. Логічний аналіз основних понять.

Ця частина програми передбачає здійснення ряду методологічних процедур, без яких неможливо реалізувати мету і завдання соціологічного дослідження, перевірити правильність висунутих гіпотез.

Логічний аналіз ключових понять, які фігурують у визначенні проблеми, об'єкта та предмета дослідження, передбачає точне, всебічне пояснення їх змісту і структури та з'ясування на цій основі співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, почерговий аналіз яких може дати цілісне уявлення про його стан.

Чим складніше вид планованого дослідження, тим більш складною і розгалуженою виявляється структура логічного аналізу понять. У свою чергу характер аналізу основних понять має безпосередній вплив на логіку побудови всього інструментарію збору первинної соціологічної інформації. Виступаючи в якості семантичної моделі виокремлення складових елементів досліджуваного явища і встановлення між ними взаємозв'язку, логічний аналіз основних понять допомагає згодом правильно пояснити результати соціологічного дослідження.

1.1. Інтерпретація. Логічний аналіз основних понять включає в себе інтерпретацію (логіко-пізнавальне трактування понять з посиланням на словники, генезис, підручники і т.д.).

Інтерпретація дає можливість уточнити співвідношення тих елементів і якостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно з'ясувати причини його виникнення і результати.

Сама процедура інтерпретації - це певна послідовність організаційних дій, спрямованих на уточнення змісту тих феноменів, що досліджуються, розробка операцій їх вимірювання. Вона забезпечує вимір явищ за допомогою кількісних показників та індикаторів.

Теоретична інтерпретація понять.

Перш ніж почати дослідження, соціолог повинен правильно вибрати його методологічну процедуру. Для цього треба вирішити три основні завдання, які забезпечують отримання надійної і адекватної соціологічної інформації.

По-перше, з'ясувати ті аспекти теоретичних понять, що використовуються в даному дослідженні.

По-друге, останні дають можливість вивести аналіз практичної проблеми на рівень теоретичного знання і тим самим забезпечують наукового обґрунтування управлінських рішень.

По-третє, забезпечити вимір і реєстрацію досліджуваних явищ за допомогою кількісних статистичних показників.

Обговоримо ситуацію більш детально. Як зазначалося вище, кожна проблемна ситуація унікальна, незважаючи на тематичну схожість питань. Теоретична модель - це узагальнене відображення проблемної ситуації в науковому знанні.

Важливо співвідношення інформації, яка є у соціолога до початку дослідження і яку йому належить отримати, а також поєднання умов і факторів, що впливають на формування проблемної ситуації. **Дослідницька культура вимагає, щоб соціолог в теоретичній частині програми визначив ключові поняття стосовно змісту саме даної ситуації. Визначення понять як би включає проблемну ситуацію в контекст теоретичних уявлень.**

Це важливий етап в роботі соціолога. Соціальна ситуація формується і усвідомлюється її учасниками в їх повсякденній діяльності. У цьому сенсі всі люди - «трохи соціологи». З приводу кожної такої ситуації ще до початку дослідження складаються різні оцінки, думки і практичні «рецепти». Залежно від життєвого досвіду, стажу роботи або культурного рівня людей їх думки можуть більш-менш адекватно відображати проблемну ситуацію і способи її вирішення. Саме на цій здатності людей засноване, наприклад, використання методу масового опитування.

Однак рівень практичної свідомості та життєвої мудрості, як відомо, схильний до впливу (іноді вельми значного) індивідуальних і групових інтересів. Тому проблемна ситуація при всій її уявній повсякденності, очевидності і простоті повинна бути описана в строгих наукових термінах, які потім будуть однозначно використовуватись при побудові інструментарію для збору даних і при інтерпретації результатів. Для цього використовуємо два кроки:

Крок 1. Конкретизація змісту понять вже на стадії формулювання проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження.

Крок 2. Опис змістовної структури предмета, взаємозв'язків між її елементами, а також внутрішніх і зовнішніх чинників, від яких залежить стан і зміни цієї структури. Така інтерпретація являє собою послідовне розгортання вихідних (найбільш загальних) категорій через систему взаємопов'язаних понять більш конкретного рівня. ***Наприклад, зміст поняття «задоволеність працею» розкладається на такі складові, як задоволеність спеціальністю, змістом і характером виконуваної роботи, моральним і матеріальним стимулюванням, відносинами з колегами і з найближчим керівництвом, нарешті, як цілісне емоційно-оцінне ставлення працівника до всього комплексу елементів робочої ситуації.***

Крім структурної інтерпретації понять, що описують предмет дослідження, необхідно провести їх факторну інтерпретацію. т. е. визначити систему його зв'язків із зовнішніми об'єктивними і внутрішніми суб'єктивними факторами.

Продовжуючи наш приклад, виділимо наступні фактори задоволеності працею: умови і організація праці, рівень заробітної плати, відносини в колективі, функціональний зміст праці.

До суб'єктивних факторів задоволеності можна віднести індивідуальні характеристики працівника (соціально-демографічні та рольові: стать, вік, освіта, кваліфікація, участь у громадській роботі, членство в громадських організаціях, стаж роботи), суб'єктивні чинники задоволеності працею, які можна поділити на фактори, пов'язані до сфери свідомості (місце праці в системі життєвих цінностей, мотивація трудової діяльності і т. д.) і до сфери поведінки і результатів трудової діяльності (виконання завдань, рівень дисциплінованості, ініціативність в роботі, якість роботи і т. д.).

Структурна і факторна інтерпретація вихідних понять (або попередній системний аналіз) відображають апріорні (до початку дослідження) уявлення соціолога про предмет дослідження. Ці уявлення мають передбачуваний характер і

утворюють гіпотетичну модель предмета дослідження, яка є однією з основ для формування робочих гіпотез.

(Простіше кажучи проблему, об'єкт та предмет дослідження необхідно розкласти на складові поняття і кожне з них проінтерпретувати, використовуючи словники, підручники, посібники та інші довідкові матеріали. Ця процедура потрібна для того, щоб сам дослідник і всі, хто буде використовувати результати дослідження однаково розуміли феномен.)

1.2. Операціоналізація. Необхідність емпіричної інтерпретації понять викликана тим, що багато явищ і тенденції соціального розвитку недоступні безпосередньому сприйняттю, але виявляються в непрямих, опосередкованих проявах. Наприклад, соціальні потреби людей, їх ціннісні орієнтації, мотивація, ставлення до певних подій та багато інших можуть бути зафіксовані і пояснені через висловлювання людей про факти їх свідомості і поведінки, або за допомогою спостереження і реєстрації умов їх діяльності (її змісту і результатів), або на основі аналізу документів, що відображають факти поведінки.

Тому, приступаючи до емпіричної інтерпретації понять, соціолог вже має на увазі кінцеву мету цієї роботи - послідовну конкретизацію їх змісту, що дає можливість вийти на такі фрагменти соціальної реальності, які доступні обліку та реєстрації. **Поняття, що позначають такі елементарні фрагменти соціальної реальності, називаються поняттями-індикаторами.** Перехід до поняття-індикатору може бути багатоступеневим або безпосереднім залежно від теоретичного змісту поняття, що інтерпретується, від цілей і рівня дослідження і від передбачуваного методу збору даних.

Пошук індикаторів містить наступні кроки:

1. Визначення понять-ознак (або операціональних понять). *Наприклад, якщо ми досліджуємо «задоволеність працею» важливими ознаками будуть: задоволеність своєю професією, зміст і характер виконуваної роботи, моральне і матеріальне стимулювання, відносини з колегами і з найближчим керівництвом, графік роботи, відстань від роботи до дому, можливості кар'єрного зростання, умови праці і т.д.*

2. Наступним кроком є пошук для понять-ознак таких індикаторів, які дозволи б їх емпіричну фіксацію. Вибір індикатора повинен виходити з цих понять-ознак. Іноді вони самі виконують роль індикатора (стать, професія і т.д.). Але частіше одне поняття-ознака для повного опису може вимагати не одного, а декількох індикаторів. Вибір сукупності індикаторів залежить від характеру об'єкта соціологічного дослідження та умов його функціонування.

(Простіше кажучи поняття-ознака може виступати в якості прототипу питання в анкеті, а поняття-індикатори прототипами варіантів відповідей).

Зміст поняття-індикатора повинен бути забезпечений конкретним джерелом інформації і методом її отримання. **Схематично процес пошуку індикаторів виглядає як «дерево цілей», яке застосовується в прогнозуванні, плануванні та обґрунтуванні управлінських рішень.** Тільки тут соціолог обґрунтовує рух до пізнавальної мети, а саме до отримання емпіричних фактів, на яких він буде в подальшому засновувати свої практичні висновки і рекомендації.

Якщо ієрархія понять, які опосередковують перехід від ключових понять до потенційно доступних емпіричній фіксації одиниць інформації, чітко позначена в

програмі - це означає, що зафіксовані основні логічні уявлення соціолога про структуру та фактори досліджуваної проблеми, які він мав до початку дослідження. Коли емпірична інформація буде зібрана, то її можна буде співвіднести з цими вихідними уявленнями.

Проводячи операціоналізацію понять, соціолог повинен мати на увазі, що вихідне поняття не є проста сума знайдених індикаторів. Задоволеність працею як цілісний соціальний феномен не складається тільки з задоволення окремими елементами робочої ситуації. Однак на стадії емпіричної інтерпретації понять головне завдання - забезпечити максимально повний опис досліджуваного предмета в поняттях-індикаторах, сформувавши «всесвіт» індикаторів. Цей список може бути дуже великим. Але в реальній дослідницькій ситуації далеко не завжди є можливість і необхідність використовувати всі наявні індикатори.

По-перше, не для всіх є джерела інформації і методи її одержання.

По-друге, індикатори можуть дублювати один одного (хоча немає необхідності перевіряти отриману інформацію).

По-третє, частина з них мають недостатньо надійне методичне забезпечення. Саме тому відбір індикаторів з безлічі можливих проводиться за трьома критеріями:

а) змістовна репрезентація вихідних теоретичних понять (вимога необхідності і достатності індикаторів для емпіричного опису предмета дослідження);

б) забезпеченість індикаторів потенційними джерелами необхідної інформації (документи, ситуації, фактори, предмети, поведінка, доступні зовнішньому спостереженню; вербальна - усна чи письмова - інформація, одержувана методом опитування);

в) можливості методичного забезпечення джерельної бази.

Практично це означає, що, зібравши «всесвіт» індикаторів (створивши схему чи дерево цілей), соціолог повинен співвіднести їх з гіпотетичною моделлю предмета дослідження, щоб перевірити, наскільки забезпечені емпіричними індикаторами його основні структурні блоки, чи не вийшов розподіл індикаторів за принципом «де густо, а де пусто». Без такого контролю подібні прогалини виявляються вже на стадії інтерпретації зібраних даних, коли виявляється, що, наприклад, в анкеті було запропоновано зайві питання, але не включені найнеобхідніші, або: інформація збиралася методом опитування, хоча набагато простіше і надійніше було б отримати її при вивченні документів або оперативним зовнішнім спостереженням.

Критерії забезпеченості джерелами інформації і методами її отримання вимагають, щоб з приводу кожного індикатора соціолог уявляв собі реальну доступність передбачуваної інформації і надійність методу, який забезпечує отримання необхідних даних. Якщо відомо, що потрібний нам індикатор передбачає звернення до документів і збір вербальної інформації, то перш ніж вирішити, використовувати його або «відбракувати», корисно відповісти на наступні питання: чи можна отримати потрібні документи, наскільки відповідає за змістом наявна в них інформація цілям дослідження, чи є ця інформація достовірною, чи є час, можливість і методика, що дозволяють обробити наявний обсяг документальної інформації?

Аналогічні питання слід задавати з приводу методу опитування, а потім вибрати більш економічне і надійне методичне рішення. Може виявитися, що обидва методи мають серйозні нарікання, а індикатор не повинен використовуватися, незважаючи на його змістовну корисність.

2. Висування гіпотез.

Гіпотеза дослідження - це науково обґрунтоване припущення про структуру досліджуваного соціального явища або про характер зв'язків між його компонентами. Ясно, що для формування гіпотези соціолог повинен мати у своєму розпорядженні деяку попередню інформацію, засновану на результатах попередніх досліджень або на даних суміжних наук: економіки, статистики, психології та ін. [розвідувальні, пошукові дослідження можуть не мати гіпотез. Навпаки, описові та аналітичні дослідження, що відповідають на питання про причинні зв'язки або функціональні залежності між досліджуваними характеристиками, як правило, ґрунтуються на деяких попередніх припущеннях про те, які характеристики пов'язані між собою залежностями, які характері і спрямованість і сила останніх. Приклад робочої гіпотези: «рівень відвідування занять студентами більше залежить від організаційного впливу деканату, ніж від особистого бажання вивчення дисципліни».

Формування гіпотез - це розробка логічних опор для збору і аналізу емпіричних даних. Якщо авторами дослідження були сформульовані гіпотези, то емпіричні дані служать для їх перевірки: підтвердження або спростування. Якщо гіпотез не було на «вході» дослідження, то на «виході» соціолог, як правило, безпорадно описує в звіті процентні розподіли відповідей на питання анкети і пропонує тривіальні практичні рекомендації, очевидні на рівні здорового глузду.

Основна вимога до формулювання гіпотези полягає в тому, щоб вона була такою, що емпірично перевіряється. Це означає, що поняття, що входять до складу гіпотези, повинні бути пов'язані з явищами, доступними спостереженню, вимірюванню, реєстрації та аналізу. Такий зв'язок і забезпечується логічним аналізом понять.

Методологічний розділ програми - це початкова стадія дослідницької роботи соціолога, яка багато в чому визначає успішність кінцевого результату дослідження. Її пізнавальні цілі полягають в наступному.

1. Розглянути практичну проблемну ситуацію в контексті наявного наукового знання (визначити проблему, предмет і об'єкт, визначити цілі і завдання дослідження, дати гіпотетичний аналіз структури і чинників, що становлять зміст проблеми, механізм її функціонування і розвитку).

2. Описати проблему в системі емпіричних індикаторів, тобто забезпечити перехід від теоретичного опису проблеми і предмета до емпірично спостережуваних і вимірюваних фактів, подій, вчинків, продуктів діяльності, думок і оцінок.